

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің
25 жылдығына арналған
**«ҚАЗІРГІ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АРХЕОЛОГИЯ,
ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ МУЗЕЙТАНУ»** атты
«VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
1-2 сәуір 2016 жыл

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-методической конференции
«VIII Оразбаевские чтения» по теме
**«АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОЛОГИЯ И МУЗЕОЛОГИЯ В СИСТЕМЕ
СОВРЕМЕННОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ»**,
приуроченной к 25-летию независимости Республики Казахстан
1-2 апреля 2016 г.

PROCEEDINGS
of International scientific and methodical conference «VIII Orazbayev readings»:
**«ARCHAEOLOGY, ETHNOLOGY, MUSEOLOGY
IN THE SYSTEM OF PRESENT HIGHER EDUCATION»**,
dedicated to the 25th anniversary of the Independence
of the Republic of Kazakhstan
1-2 April, 2016

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

Баспаға ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің және әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих, археология және этнология факультетінің Ғылыми кеңестері ұсынған

Редакция алқасының төрағалары

Ғ.М. Мұтанов – техника ғылымдарының докторы, академик, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің ректоры;

Әлімбай Нұрсан – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің директоры, профессор.

Редакциялық алқа:

Т.С.Рамазанов – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің ғылыми-инновациялық жұмысы жөніндегі проректоры, ф.- м.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі; **А.Қ. Жұмаділ** – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің тарих, археология және этнология факультетінің деканы, т.ғ.к., доцент; **Б.С. Қақабаев** – ҚР Мемлекеттік Орталық музейі директорының мәдени-білім жұмысы және сыртқы байланыстар жөніндегі орынбасары; **Б.Хинаят** – ҚР Мемлекеттік Орталық музейі директорының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары, т.ғ.к.; **Ғ.Теміртон** – ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің ғалым-хатшысы, филос. ғ.к.; **Д.Қатран** – ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің антропология және этнология орталығының жетекші ғылыми қызметкер, т.ғ.к.; **Т.Е.Картаева** – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың археология, этнология және музеология кафедрасы меңгерушісінің орынбасары, т.ғ.к., доцент; **Х.А.Айтқұл** – ҚР Мемлекеттік Орталық музейі археология орталығының жетекшісі, **Р.С.Жуматаев** – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың археология, этнология және музеология кафедрасының PhD докторанты.

Жауапты редактор

А.Б. Қалыш – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор

Құрастырушылар

А.Б. Қалыш, Б.Хинаят, Р.С.Жуматаев

«Қазіргі жоғарғы білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. А.Б.Қалыш. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 593 б.
ISBN 978-601-04-1776-2

«Қазіргі жоғарғы білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» кезекті халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналып отыр. Бұл жинақ аталмыш конференцияға қатысушылардың археологияның, этнологияның және музей ісінің қазіргі өзекті мәселелеріне арналған баяндамалары мен хабарламаларының негізінде жарыққа шығарылды.

Басылым тарих ғылымдарының салалық мамандарының кәсіби талғамын ғана емес, қалың көпшіліктің де танымдық сұранысын қанағаттандырады.

Очередная международная научно-методическая конференция «VIII Оразбаевские чтения» по теме «Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования», приурочена к 25-летию независимости Республики Казахстан. Сборник подготовлен на основе докладов и сообщений участников данного научного форума, отражающих современные актуальные вопросы археологии, этнологии и музейного дела.

Представляет интерес не только для специалистов исторических дисциплин, но и для широкого круга общественности.

Regular international scientific-methodical conference «VIII Orazbayev readings»: «Archaeology, ethnology, museology in the system of present higher education» dedicated to the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan. The proceeding on the basis of reports and presentations of participants of scientific forum that reveal contemporary topical issuers of archaeology, ethnology and museology were prepared.

Ә. Төлеубаев зерттеулерінде жылқының, сиырдың егіз, ешкінің үш лақ тапқанын жаман ырымға жорыған дейді. Әдетте қазақтарда бұндай жағдай отбасындағы біреудің өліміне көрінеді деп түсініп, олардан құтылуға асыққан екен. Шығыс қазақтары егіз туған биенің құлындарын жазғытұрым тасып жатқан өзеннен өткізген, екі құлынның біреуі ағып кетсе кеселден құтылдық деп есептеген болса, ал Батыс қазақтары көпшілік жағдайда егіз құлынның екеуін өлтіріп тастап, не болмаса біреуін беріп жіберген екен. Сиырдың төлі бұзау. Сиыр бұзаулағанда өзі жалап, ауыздандырады екен. Бұзау тез орнынан тұрып кетеді. Сиырға өз шуын жегізбеген, сүт шықпай қалады деп есептеген. Төрт түліктің әрекет-қылығына қарай ауа-райын болжау. Халқымыз ертеден-ақ ауа райын бақылаудың қарапайым әдіс, тәсілдерін білген. Кешкі уақытта малдың бәрі бағытта күйсеп жатса, келер күні сол жақтан боран тұрады. Жылқы –бір жылдық, қой- жарты жылдық, сиыр-2-3 күндік өзгеріс, құбылыстарды болжай алады. Төрт түлік төресі түйе осы күні түнде еркін жиі жыбырлатып шықса, жылқы оқыранып жұтынар болса, қой қораға алшақтай басып, еркін кірсе, онда бұл жылғы көктем ерте шығады, ал дәл осы күні қар жауып, қой құмалағы қар үстінде шашылып батпаса, онда көктем 40 күн кеш туады деп жорамалдаған. Жаз айында жылқы топталып жайылса, онда қыс жылы да, ал шашырап жайылса, онда қыс қатал болады деп жорамалдаған. Сәуірде жылқы ықтаса, алдағы қыс қатты болады. Жылқы жаз айында түсік тастаса, алдағы қыс қатты болады. Жылқы қарға аунаса, күн жылы болады, сілейіп тұрса аяз түседі деп болжаған. Сондай-ақ қазақ халқының мал ауруын емдеудегі наным-сенімдері болған. Қазақтардың барлық жерлерде 4 түлікке бірдей келетін өте ауыр жұқпалы індет сибір язвасы. Түйе мен жылқыда “жаманда”, ірі қара малда “қара талақ”, “ошақ”, қойда “топалаң”, ешкіде “кебенек” деп аталады. Топалаң болған қойдың ынжығасы түсіп, құлағы салбырап тұрады. Сондықтан оның індеті құлағынан болған деп, қойдың бір құлағын түбінен кесіп алып, “ бастан құлақ садаға” деп қойдың басынан үш айналдырып лақтырып жіберетін. Топалаң тиген қойды емдеу кейде ислам дінінен бұрынғы отқа табыну ғұрпына негізделген. Оның бір көрінісі – құрым киіз күйдіріп қой қораны отпен аластау немесе кешке таман арасы арқан бойындай болып лаулап жанған екі оттың арасынан топалаң тиген қойды қорасымен айдап өткізу. Отқа ерекше күш беру үшін оны алаулатып, уыстап тұз шашып, сатыр-күтір еткізіп қояды. Жалпы көшпенді елдің өмірі мен тіршілігі мал өсірумен тығыз байланысты болғандықтан, олар тіршілік еткен ортада меншікті мал өсіру мен одан өнім алуды халықтық жолдармен тәсілдер арқылы қалыптастырған. Ежелден ақ өнімділігі жоғары, дені сау болатын малдың тұқымын өсіру ісіне аса көңіл бөлген. Мал тұқымын асылдандыру белгілі халықтық ережеге сай жүргізілген. Мал өсірудің дәстүрі бойынша мал тұқымын асылдандыруда малдың мына белгісіне көңіл бөлінген: сыртқы пішіне мен тұрқы, бейімделгіштігі, өсімталдығы. Ал өсіру әдістері бірнеше түрмен жүрген: таза тұқымды, салалап және туыстық әдістерімен. Таза тұқымды әдіс бойынша-бір тұқымдас малдарды қосақтап, аталығы мен аналығы бір малдардың ұрпағынан алынады. Салалап өсіру әдісі бойынша ұзақ уақыт бойы таза тұқымды мал өсіруде малдың тұқым қуалаушылық қасиеті жоғарылап, тұқымдас біртектілік пайда болады. Салалап деген-малдың белгілі бір тән белгілері мен қасиеттерін айқындайтын туыстық тобы. Ал туыстас өсіру бойынша малдың жаңа тұқымын шығарудың маңызды әдістерінің бірі.

1. Асан Бахти. Шумерлер Скифтер Қазақтар. – Алматы: Көшпенділер баспасы, 2003.
2. Кенжебекова А.С. Мал шаруашылығына байланысты әдет-ғұрыптар.
3. Хозяйство казахов на рубеже XIX-XXвеков; Материалы к историко-этнографическому атласу.– Алма-ата: Наука, 1980.
4. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х.А. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы, 1998.
5. Егемен Қазақстан. I-1997

С. Сагындықова

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ САРМАТ ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ*

Солтүстік және Орталық Қазақстанның тасмолалық халқының бір қалыпты дамуы мен этномәдени бірлестігі біздің дәуірімізге қарай өзгере бастайды. Б.з.д. II-б.з. I ғғ. жерлеу рәсімдерінде мәйітті батыс және солтүстік-батыс бағытта жерлеу оңтүстікке қарай өзгеріп, ақымды-катакомбалы жерлеу түрі орын алады. Солтүстік Қазақстанда салтаттылардың жерлеу орындарының көбеюі б.з.д. I мың жылдықтағы тарихи жағдайдың көрінісі болып табылады. Көшпелі сармат, ғұн, юэджи тайпаларының күшейген конфедерациялары Орталық Азияның бай жер шаруашылық аудандарына бет алады. Қозғалысқа түскен жазық дала бәріне бірдей шаруашылық түрлерін таратты, ол тіптен алыстағы солтүстік шекараларға дейін жетті. Салтаттылардың жерлеу орындары қатарында Красный Яр сынды жекелеген бай қорғандардың

болуы, Сібір коллекциясындағы мағлұматтар Тобыл мен Ертіс аралығында, Батыс Сібірдің орманды-далалы және Солтүстік Қазақстанның далалы аймақтары да бұл жағдайға араласқандығын көрсетеді [1,131 б.]. Осы кезең бойынша мәліметтердің болуынан Қазақстанның солтүстік өңіріндегі сармат кезеңінің толық көрінісін көре алмаймыз.

Қазақстанның солтүстігінде б.з.д. II-б.з. I ғғ. жататын 17 қорған зерттелді. Қорғандардың хронологиялық шекаралары табылған ерекше қару-жарақ түрлеріне байналысты мерзімделеді. Орталық Азияның ақымды-катакомб мәдениетінде кездесетін сақиналы сапты қанжарлар (б.з.д. II- б.з. I ғғ.) Қоңырсу тоғайының 1 қорғанынан табылған болатын. Үлкен шығыңқылмекті темір сақиналы тоға және б.з.д. IV-II ғғ. жататын кешендерімен ұқсастықтары бар бүкір пышақ ерте сармат уақытына жатқызылып, қорғанның уақытын анықтауға мүмкіндік берді [2, 71б.]. Бұл уақыт аралығындағы екі қорғанның (Сарқара, 5 қорған; Тасмола, 36 қорған) бұйымдарында уақытты анықтайтын заттар табылған жоқ. Олар осы топқа катакомбты жерлеу орындары мен мәйітті оңтүстікке бағыттау белгілері бойынша қосылды. Уақытын анықтауда керамика көмекші болады. Ернеуі бар ыдыстардың кездесуі Сарқараның 5 және Тасмоланың 36 қорғандарын б.з.д. IV-II ғғ. мерзімделетін Солтүстік Қазақстанның (Жалтыр, Явленка 5 қорған, Берлік қорған) қорғандарымен жақындастырады. Осы жағдай Солтүстік және Орталық Қазақстанның заттай мәліметтері үлкен ыдыстардың ернеулері болғандығын көрсетеді. Олардың екеуі басқа жерден алынған арнайы шығырда жасалған (Тасмола, 36 қорған) [2, 73б.]. Мұндай ыдыстың жалғыздан кездескен үлгілері Орта Сырдария бойынан табылған (Жаман-Толағай қорымы, 9 қорған) болатын.

Б.з.д. II-б.з. I ғғ. аралығын бір шұңқырда әр түрлі уақыттарға жататын екі жерлеу орыны бар Сарқараның төрт қорғаны аяқтайды. Мәйіттердің астыңғысының басы оңтүстікке, ал үстіңгісінің басы солтүстік-шығысқа қаратылған. Төменгі жерлеу орнының уақытын шегелі жебе ұштары мен басқа жақтан әкелінген түбі жалпақ, ұстайтын құлағы бар құмыра анықтайды. А.М. Мендельштам б.з.д. II - б.з. I ғғ. жатқызған Солтүстік Бактрияның Тұлхар қорымында кездесетін құмыра аналогиясы болып табылады. Б.А. Литвинский мен А.В. Седовтар бұл көзқараспен келіспеді, олардың пайымдауынша қорым б.з. I-II ғғ. мерзімделіп, тек ең ертелері б.з.д. I ғ. пайда болған [2, 71б.].

Сарқара тоғайының 3 қорғаны мен Жабай-Покровка қорымының 32 жерлеу орынуақыттары темір қанжарлары арқылы анықталып, б.з.д. I-б.з. I ғғ. кезеңделеді. Сарқараның 3 қорғанындағы қанжарының жетесі тік бұрышты болуы оны орта сармат кезеңіне жатқызуға мүмкіндік береді. Алайда Жабай-Покровка 32 жерлеу орынындағы қанжардың жетесі болмаса да ерте сармат кезеңіне жататын басқа белгілері арқылы анықталды [2, 72б.]. Екі қорғанда да темір заттардан басқа садақ пен салт аттылардың семсерлеріндегі сүйектен жасалған бөлшектер кездеседі. Мұндай қарулардың пайда болуы Еуразия далаларындағы кейінгі сармат дәуірінде басталады. Бұл белгілер мен жерлеу салтының сипаттамасы бойынша ерте сармат дәуірінің кейбір қорғандарының пайда болу уақытын анықтауға болады. Қазіргі уақытта Қостанай облысында №102, 138 Надеждинка 4, Бестармақ қорымының жерлеу орындары, №7, 8 Халвай қорғанының, Кеніш 3 қорымының №1 қорғаны, Нұрзым қорғанының, Лисаковский қорымының №2 қорғанының жерлеу орындары сармат ескерткіштеріне жатқызылады [3, 134б.]. Торғай даласының савромат-сармат кезеңі нашар зерттелген. Археолог ғалымдар бұл ауданның ескерткіштерін зерттеу керектігін бірнеше рет баса айтқанымен әлі де көлемді жұмыстар жүргізіліп жатқан жоқ. Бестармақ қорымы Қостанай қаласының оңтүстігінде 150 км жерде орналасқан. Батыс қабырғасында ақымы бар №102 қабірдің тереңдігі 1 м, сопақ пішінді, өлшемдері 2x1, 1 м. Қабір түбінде шірінді қалдықтары кездесіп, мәйіт жартылай ақым ішінде басы оңтүстікке бағыттала шалқасынан жатқызылған. Марқұмның сол жағынан ағаш қынапқа салынған доға формалы, сабы жалпақ қола жалатылған темір қылыш астында садаққаптың ілмегі бекітулі 33-ойықтары шығыңқы, 32-үш қырлы, 4-лавр жапырағына, біреуі лавр жапырағына ұқсас үш қырлы, 9-үш қырлы ішкі ойықтары бар және тікенектері астына қаратылған қола жебе ұштары табылған [3, 135б.]. Үшқырлы жебе ұштары садаққаптың негізгі бөлігін құрайды (әсіресе үшбұрышты басымен), аздаған үш қырлы лавр жапырағына ұқсас жебе ұштары, жіңішке үшкір пышаққа ұқсас басы бар жебе ұштары б.з.д. V-IV ғғ. ерте сармат мәдениетінің белгілері болып табылады. Қылышта өтпелі кезеңнің белгілері (сабы) сақталған. Жалпақ сапты осындай қылыш түрі Батыс Қазақстандағы Сайхин станциясы қасындағы 1 қорғанның жерлеу орынында табылса, ал б.з.д. IV ғ. жататын сабы жалпақ, жетесі қысқа әрі сәл майысқан ақинақ Орск жанындағы Жаңа Құмақ қорымының 13 қорғаны мен Лебедевка VI қорымының 25 қорғанының 2 жерлеу орнынан табылған қылыштың жалпақ сабы бестармақтыққа ұқсас болып келеді [9, 25; 386б.]. Ерте прохоров кезеңіне жатқызылатын жалпақ сапты қылыштар Төменгі Еділ бойында кездеседі, б.з.д. V-IV ғғ. жататын Есіктегі қорғаннан табылған қару түрі де осыларға ұқсас. Қарастырылып отырған қылыш түрі ерте

сармат кезеңіне тән. Осы тектес қылыштар б.з.д. IV ғ. жататын Рычковки 1 тобының 2 қорғанындағы 1 жерлеу орны мен Еділ – Дондағы Яковлевка қорымындағы 3 қорғанындағы 1 жерлеу орны, б.з.д. V-IV ғғ. ұқсас қанжарлар Иманғазы-Қарасу қорымының 3 қорғанының 2 жерлеу орындарында кездеседі. [3, 135б.]. Қазіргі уақытты осы қылыштар тектес қару түрлері кездеспейді.

Б.з.д. VI-V ғғ. сармат дәуірінде Орал – Қазақстан далаларында, Оңтүстік Сібірде, Еділ – Орал бойында ақымды жерлеу түрлері көбейеді. Бұл ғұрып түрі ерте сармат дәуірінде кеңінен кездесіп, жерлеу рәсімінің басты белгісі болды. Жерлеу камерасының түбінде табылған шірінді марқұмның астына салынған төсеніш болуы мүмкін, мұндай төсеніш түрлері сармат жерлеу орындарында кеңінен кездеседі. Зерттеліп жатқан жерлеу орны ерте сармат мәдениетінің басына б.з.д. V-IV ғғ. жатады [3, 136б.]. Бұл ескерткіш ерте сармат кезеңінің ерте ескерткіштерінің бірі, қарапайым жауынгер жерленген жерлеу орны ерте сармат мәдениетінің қалыптасып келе жатқан басты элементтерін көрсетеді. Екі қорғаннан тұратын Кеніш 3 қорымы Лисаковск қаласынан 7 км жерде орналасқан. Бірінші қорған топырақтан үйіліп, диаметрі 25 м, биіктігі 1,25 м, қорғанның сыртында диаметрі 31 м, ені 1 м, тереңдігі 0,95 м жететіндей ор бар. Қорған үйіндісінде ағаш құрылыстың іздері сақталған. Қорғанның ортасында СБ-ОШ бағытталған 40 см тереңдікте тікбұрышты формалы, дөңгелек қырлы, өлшемдері 4,25 x 3,25 м болатын дақ табылды. Тереңдігі 1,9 м жерде солтүстік-батыс шұңқырда шалқасынан басы оңтүстік-батысқа қаратылған екі қаңқа шықты. Мәйіттердің астында және шеттерінде шіріндінің белгілері бар, оларды шартты түрде «оңтүстік» және «солтүстік» деп атайды. «Оңтүстік» мәйіттің бас сүйегі табылмады, бірақ мойын тұсынан тіс табылғандықтан басы қойылмаған деп айтуға болмайды, сол аяғы тізесінен бүгүлі, ал оң аяғы түзу жатыр. Жамбас сүйегі мен қабырғалары тұсынан екі темір тілімше, сол жағынан 50 дана тот басқан жебе ұштары және оң жағынан сабының бітерұшықошқар мүйіз тәріздес тік балдақты қылыштабылды. Мәйіттің оң иығының тұсында және астында ойықты үш қырлы жебе ұштары шықты [4, 376-381бб.]. Еділдің ар жағындағы Красноселец 6 екінші қорғанында және Оңтүстік Орал бойындағы Барбасу III қорымының 7 қорғанындағы 6 жерлеу орындарында ерте сармат дәуірлеріне жататын сабының бітер ұшы қошқар мүйіз тәріздестік балдақты қылыштардың аналогиялары кездеседі. Осындай үш қанжар Покровка қорымынан табылып, б.з.д. III-I ғғ. жатқызылды [5, 61-64бб.]. Қарастырып отырған жәдігерлер Еуразия даласының ерте сармат дәуірінің ескерткіштеріндегі қару түрлерінің аналогиясы.

Бестамақ қорымының № 138 жерлеу шұңқыры меридианды бағытталған өлшемдері (4,27 x 2,55 м, тереңдігі 1,3 м), батыс қабырғасында ақымы бар тікбұрышты формалы болып келеді. Жерлеу шұңқырының жан-жағында 0,7 м тереңдікте диаметрі 24 м болып келетін ор табылып, 0,7-0,95 м тереңдікте бір-біріне қарама-қарсы жатқызылған сырғауылдардың жұқа дөңгелек пішінді қалдықтары ашылды. Жерлеу орны топтық жерлеуден тұрды, төрт мәйіт шалқасынан бір-біріне аяқтары қаратылып жұп бойынша жатқызылып, екі ер адамның бастары оңтүстік-шығысқа қарай бағытталып қойылса, ал қалған екі әйел адамның бастары солтүстік-шығысқа бағытталып жерленген. Әр мәйіттің жанында жерлеу зембілдерінен қалғанағаш шірінділер және мал сүйектерінің бөлшектері табылды. Жерлеу шұңқырының ортасында түбі таяз, биіктігі 28 см келген үлкен өлшемді, биіктігі 18,6 см түбі тайқы екі мәйіттің аяқ жағына үш керамикалық (екеуі бүтін) және үш ағаш ыдыстар салынды [3, 135б.]. Кесте түрінде қола сыммен жөндеу жұмыстарын жүргізген іздер бар ағаш ыдыстардың шірінділері ғана сақталған.

№ 1 жерлеу орнында сауыт қалдықтары табылды. Сол жағынан ұзындығы 1,19 м болатын сақиналы сапты және тік жетелі темір қылышпен жамбас сүйегінің арасында үш қырлы шегелі жебе ұштары жатты, оң жағынан сақина сапты және тік балдақты темір қанжар салынған. Мәйіттің қасында: қозғалмалы тілшесі бар темір тоға, екі тік бұрышты белбеу қалдықтары және екі кішкентай күршек жатты. № 2 жерленген адамның оң иығында бір қола жебе ұшы, ал аяқ табандарының арасында үш және төрт қырлы астына қаратылған тікенектерімен бес қола жебе ұштары мен темір пышақ қойылған. № 3 жерлеу орнында қара тас және *меруерттен істелген* моншақтар табылды. Бассүйегінің артында шұңқыр қабырғасында төртбұрышты керамикалық моншақ және қайыңның қабығынан жасалған қаптың ішінде қола айнаның бөлшегі жатты [3, 135б.]. Бұл белгілер сарматтардың дәстүрлі ерекшеліктері қатарына кіретіні даусыз. Қыз жерленген № 4 жерлеу орнында иықтың оң жақ үстінде түбі үстіне қаратып салынған кішкентай қызыл саз-балшықты бір құлағы сынған ыдыс жатты. Сол қол жағында керамикалық ұршық табылды. Сонымен қоса өліктің қасында меруерттен жасалған құлпырмалы шыны тәріздес дөңгелек тастан және бір фаянс моншақтар шықты. Сармат әйелдерінің жерлеу орындарында айналардың әдейі сындырылған түрі мен бүтін түрлері немесе бір бөлшегі ғана жерленген. Шыны тәріздес және тас моншақтар да сармат жерлеу орындарында жиі кездеседі.

Қарастырылып жатқан жерлеу кешенін А.В. Логвин мен И.В. Шевнина зерттеген. Ескерткіш дәстүрлі сармат дәуірінің элементтерімен қатар белгісіз, қызығушылық туғызардай элементтерге толы. Ақымды жерлеу камерасы, оңтүстікке бағыттау, бордың молаға салынуы ерте сарматтық прохоров мәдениетінің дәстүрлерін көрсетеді. Мәйіттердің астында ағаш шірінділерінің болуы оларды зембілге салып жерлегендерін көрсетеді. Бұл дәстүр кейінгі прохоров кезеңіне тән. Б.з.д. III-I ғғ. сармат мәдениетінің ескерткіштерінде айна сынығын салу дәстүрі болған [3,141б.].

Бұл жерлеу орынында ерте сармат жерлеу рәсімдерімен қатар ерте сармат кезеңіне тән емес белгілер де кездеседі. Осы белгіге оңтүстік-батыс жағынан ағаш «көпірлі» үлкен көпірдің болуы жатады. Мұндай орлар Арал бойының Жетіасар мәдениетінде кездеседі. Ордың ішінде күл мен жануарлар сүйектерінің кездесуі ордың о дүние мен бұл дүние арасындағы қақпаның рөлін атқаруы мүмкін. Ордың ішіндегі жануарлар сүйектерінің арасынан иттің де сүйектерінің табылуы ит пен өлілер әлемі туралы түсініктер болғандығын көрсетеді. Ит марқұмның соңғы іс сапарына, өлілер әлеміне шығарып салушы немесе өлілер қақпасын қорғаушы болуы мүмкін. Иран халықтарында ит мифо-рәсімдік жүйенің басты бөлшегін құраған. Ағаш көпір о дүние мен осы дүние арасын байланыстырушы ретінде қызмет көрсеткен болуы керек. В.С. Ольховскийдің пайымдауынша, ор өзінді немесе тұңғықты көрсетуші болуы мүмкін. Үндірандық, алтайлық, үнділік, скандинав халықтарының ертедегі сенімдері бойынша осы кедергіден өту үшін көпірді қолданған. Осетиндіктер марқұмның о дүниеге кетуі кезінде кедергілерден өту үшін жалпақтығын өзгерте немесе көпірге айналып кете алатын бөренелерді қолданған [3,141б.]. Мәйіттердің әр түрлі жақтарға бағыттанып жатқызылуы қызығушылық тудырады. Ерте сармат кезеңінің соңына қарай солтүстікке бағыттау орын ала бастайды. Әсіресе мұндай жағдайлар Төменгі Еділ бойы мен Солтүстік Қара теңіз жағасындағы жерлеу кешендерінде орын алады. Солтүстікке бағыттау Еуразия даласының шығыс көшпелі тайпаларында кеңінен таралған. Қарастырылып жатқан жерлеу орындарының бағытталуы б.з.д. II-I ғғ. Бұқар ауданындағы «валет» әдісі бойынша екі қаңқа (біреуінің басы оңтүстікке, екіншісінің солтүстікке бағытталуы) жатқызылған жерлеу орнына ұқсас келеді [3,141б.].

Халвай 3 қорғанының 7, 8 жерлеу орындары Қостанай облысының Таран ауданының Халвай аулынан 7 км солтүстік-шығыста орналасқан. Қазба жұмыстарын 2009-2010 жылдары А.В. Логвин бастаған ТАЭ жүргізді. №7 қорғанының жартысы судың салдарынан нашар сақталған. 0,1 м тереңдікте 40-50 жас аралығындағы ер адамның қаңқасының астыңғы жағы анықталды. Сол қолы жамбасына қойылған шалқасынан жатқызылған мәйіттің сол аяғының тұсында ыдыс және ірі жануардың омыртқа сүйегі мен пышақ табылған. Ыдыс б.з.д. V-IV ғғ. сармат кезеңінің Оңтүстік Орал бойы ыдысына ұқсас. №8 жерлеу орны №7 астында жатыр. Әйелдің қаңқасы шалқасынан басы оңтүстікке бағытталған, аяғының астында жануардың қабырғасы табылды. Жерлеу рәсімі бойынша оны ерте темір дәуіріне жатқызуға болады, бірақ, ерте сармат мәдениетіне жататыны белгісіз [6,199-202бб.].

Надеждинка 4 пен Нұрзым қорғандары да қызықты мәліметтер берді. Надеждинка 4 Қостанай қаласынан 70 км жерде Надеждинка ауылынан 1,5 км солтүстік-шығыста орналасқан (1992 жылы В.Н. Логвиннің басқаруымен ТАЭ археологиялық жұмыстарды жүргізді). Жерлеу шұңқырында шалқасынан жатқан, басы оңтүстікке бағытталған өлік табылып, ақыреттік заттарды: тік балдақтысабы жоқ темір қанжар, қозғалмалы тілшесі бар тоғалар, сақина мен ілгіш, керамикалық ыдыс құрады. Бұл жерлеу орны б.з.д. I - б.з. I ғғ. ерте сармат мәдениетінің аяқ кезеңіне жатуы мүмкін. Ал Нұрзым қорғанын 1976 жылы барлау жұмыстары кезінде В.Н. Логвин ашып, 1977 жылы қорғанды зерттеуді В.В. Евдокимов жалғастырды. Ақыреттік заттары ретінде түзу ақымдысабы жоқ қылыш пен қанжар, керамикалық ыдыс, ұсақ мал сүйектері салынған жерлеу шұңқырында үш адам табылды. Жерлеу рәсімі мен ақыреттік заттар жерлеу кешенін б.з. I-II ғғ. жатқызуға мүмкіндік береді [7,537-538бб.].

Лисаковский қорымының №2 қорғанының жерлеу орнын 2000ж. Э.Р. Усманова жетекшілігімен ЛАЭ қазба жұмыстарын жүргізіп, зерттеді. Қазба шұңқырындағы мәйіт тігінен арқасына жатқызылып, басы оңтүстікке бағытталды. Мәйіттің қасында ағаш қоршаудың қалдықтары табылды, сонымен қоса балдағы мен сабы жоқ темір қылыш, шегелі жебе ұштары, пышақ, қой сүйектерінде ақыреттік заттар қатарына кірген [8, 2-4бб.]. Қарастырылып жатқан жерлеу орны б.з. I-II ғғ. орта сармат кезеңіне жатады. Қорғаннан шыққан заттар бұл қорғанның сармат уақытына жататындығына күмән туғызбайды.

Азиялық далалардың оңтүстік бөлігіндегі көші-қон үдерістерінің басталуы Солтүстік Қазақстан далаларындағы халық санын азайтты, жергілікті халық экологиялық және табиғи-географиялық жағынан тиімді аудандарға орнықты. Осындай аналогиялық жағдайды Батыс Сібірдің орманды-дала зонасы басынан кешеді.

Қарастырылған ескерткіштер сармат этно-тарихи қоғамына жататын ерте және орта сармат

кезеңдеріндегі жерлеу орындары. Солтүстік өңірден ғұн-сармат кезеңдеріне жататын екертікшітердің ашылуы қуантады, бірақ бұл салада әлі де археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілуі қажет.

* Мақала 1038/ГФ4 Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілері: пәнаралық зерттеу атты ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті гранты аясында орындалды

1 Свиридов А.Н. Гунно-сарматская эпоха Казахстана: проблемы методологического изучения // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – С.127-133.

2 Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Ракурс, 1994. – 170 с.

3 Сеитов А.М. Сарматские памятники Торгайской степи // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – 134-144 с.

4 Базарбаева Г.А., Подзюбан Е.В. Курганная группа Кенеш-3 // Топорковские чтения. – Вып. 3. – Рудный: РИИ, 1997. – С. 376–381.

5 Сеитов А.М. Наконечники стрел скифо-сарматского времени торгайских степей // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. – Т. II. Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – 61-64 с.

6 Логвин А.В., Шевнина И. В., Сеитов А.М. Сарматские материалы с кургана Халвай 3 // Маргулановские чтения-2012: Материалы ежегодной научно-практической конференции. – Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2012. – 199-202 с.

7 Логвин В.Н. Работы в Наурзумском заповеднике // Археологические открытия-1978. – М.: Наука, 1979. – С. 537-538.

8 Усманова. Э.Р., Сулов А.С. Археологические исследования могильника Лисаковский в 2000 году. – Караганда-Лисаковск, 2000. – 224 с.

9 Железчиков Б.Ф., Клепиков В.М., Сергацков И.В. Древности Лебедевки (VI-II вв. до н.э.). – М.: Вост. лит., 2006 г. – 159 с.

Б. Қалнияз

«MUSEOLOG» БАҒДАРЛАМАСЫН ИГЕРУ ҚР МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ

Қазіргі заманғы музей ісінде музей құндылықтарының интерпретациялануы және интеграциялануы, сондай-ақ әлемдік ақпараттық кеңістікте орналасуы маңызды болып табылады. Орталық Азия аймағында 1997 жылы «HeritageNet» жобасы басталды. Бір жылдан соң 1998 жылы өткен Еуразия-онлайн (желісі) атты конференцияда Орталық Азия мемлекеттерінің мәдени мекемелеріне: кітапханалар мен мұражайлар және басқа да мәдени орталықтар, мұраларын, жаңа сандық жүйеде, веб жарияланымдар арқылы қолданысқа ендіруге әкелген, нәтижелі ортақ идеяғы келді. Сол уақытта сирек кітаптар, этнографиялық, археологиялық және антропологиялық артефактілердің жеке даналарын (отдельные экземпляры) ендіру басталды.

«Museolog» еркін бағдарламалық жасақтама Орта Азияның бас музейлері жүзеге асырған жобасының қорын, 1998 жылы ЮНЕСКО әзірледі. Алматыдағы ҚР Мемлекеттік Орталық музейі және Қырғызстандағы тарихи музей бағдарламалық жасақтаманы Еуропалық одақтың IST зерттеу және дамыту жөніндегі бағдарламамен қаржыландырылған жобаның шеңберінде тестілеуге арналған тірек орны болды. «Museolog» бағдарламасы «Heritage Net мұралар желісі» жобасының жалғасы болып табылады. Бұл жоба Орталық Азия елдерінің тарихи, мәдени және табиғи мұралары жөніндегі виртуалды музейлердің телекоммуникациялық желісі. 2002 жылдан бастап бағдарламалық жасақтама Коммуникация және Ақпарат бағдарламасының шеңберінде Алматыдағы ЮНЕСКО Кластерлік кеңсесінің қолдауында болды. Бағдарлама Интернет-қосымшаларға арналған тілдердің ішіндегі ең атақты тіл JAVA тілінде жазылған. Бұл тілмен арнайы бағдарламалық қамтамасыз да пайдалануға болады. 5-ші және одан кейінгі нұсқаларындағы Internet Explorer-дің браузері болса жетіп жатыр, себебі ол JAVA-сценарилер өңдеушісін қолдайды. Тиімді жүйелендіру – есеп, идентификация, музей заттарының каталогизациясын және ғылыми-зерттеу жұмысын қамтамасыз ететін ғылыми-ұйымдастырушы қор жасауға «Museolog» септігін тигізеді [1].

«Museolog» – музейлар топтамаларының ақпараттық каталогын, яғни электронды каталог жасауға негізделген компьютерлік бағдарлама. Бұл құралдың көмегімен музей төмендегі тапсырмаларды жүзеге асырады: музейға тиісті топтамаларды сақтау; топтамаларды басқару мен есепке алу; қоғамның, топтамаларды көруін қамтамасыз ету; басылымдардың жариялануы.

Адамов Т.Ж. Музейный маркетинг – одно из направлений работы мемориального дома-музея Д.П.Багаева.....	519
Жунусова Б.М. Ковровые изделия в фондовой коллекции Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина.....	521
Шайдуллина К.А. Роль музеев в современном обществе.....	524
Шарипова С.С. Школьный музей: история и перспективы развития.....	526

СЕКЦИЯ VI

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕРІ / ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

Дауленова А. Всемирные международные выставки как модернизация культуры.....	529
Куандыков А. Из истории переселения украинцев в Жетысу.....	530
Хабибиан И. Этнический состав населения афганистана.....	533
Akhiyarov I.K. Abrief history of archaeological study of Central Kazakhstan.....	536
Орынбаева А.А. К вопросу об истоках полихромного стиля в искусстве кочевников Казахстана.....	539
Құрақбаева А. Астана қаласының құрылу тарихы.....	542
Садыкова А. Алтай көшпелілерінің әлеуметтік жіктелуінің кейбір мәселелері.....	544
Кабышева А.Б. Қазақ халқындағы үйленгенге дейінгі орындалатын дәстүрлер.....	547
Адельчанов Қ.С., Құрманғалиев А. Пазырық мәдениетінің зерттелуі және қазіргі өзекті мәселелері.....	550
Құнанбаева Ә. Қазақ халқының дәстүрлі мал шаруашылығы және онымен байланысты әдет-ғұрыптар.....	554
Сағындықова С. Солтүстік Қазақстанның сармат дәуірінің ескерткіштері.....	557
Қалнияз Б. «Museolog» бағдарламасын игеру ҚР Мемлекеттік орталық музейі тәжірибесінде.....	561
Хурметбек А. Ұлттық музей – ұлттық құндылық.....	565
Жанұзақ Р.Ж. Көпұлтты Қазақстандағы сығандар: Ақтөбе материалдары негізінде мәселенің қойылуы.....	568
Алтаева Ж.Т., Рахым Н.М. Кілем – мәдениетіміздің көркем бір бейнесі.....	570
Андасов О.А. Шағалалы II қола дәуірі ескерткіштерінің топографиясы мен тұрғын үйлердің архитектурасы.....	572
Букешева Г.К. О почитаемых личностях Ерейментау.....	574
Кыйзатова С.М. Маңғыстау оралмандары.....	576
Умирханқызы З. Ақтөбе өлкетану тарихынан: Р.І. Илиясова және Б.Ж. Құрманбеков материалдарынан.....	579
Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах.....	583